

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365 (print)

ISSN: 3006-1377 (online)

№ 1 (104)

Астана
2024

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

СЫДЫҚОВ Айбек Жексеналыұлы	– PhD докторы (алқа төрағасы) (Қазақстан)
ИБРАЕВА Ақмарал Ғосманқызы	– алқа төрағасының орынбасары, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
ТАЙМАҒАМБЕТОВ Жәкен Қожахметұлы	– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
САМАШЕВ Зайнолла Самашұлы	– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
АЙМҰХАМБЕТ Жанат Әскербекқызы	– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
ҮМІТҚАЛИЕВ Ұлан Үмітқалиұлы	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
МЕРЦ Виктор Карлович	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
ЖАБАҒИН Мақсат	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
БИҒОЖИН Ұлан Зейноллаұлы	– PhD докторы (Қазақстан)
САБИТОВ Жаксылық	– PhD докторы (Қазақстан)
ДЮПЮЙ Пауло	– PhD докторы (Қазақстан)
ҚАРА Әбдуақап	– доктор, профессор (Түркия)
ШАМИЛЬОГЛУ Юлай	– PhD, профессор (АҚШ)
АЙТПАЕВА Гулнара Амановна	– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қырғызстан)
РАДИВОЖЕВИЧ Мильяна	– PhD, қауымдастырылған профессор (Ұлыбритания)

EDITORIAL BOARD:

Aibek Sydykov	– Doctor PhD (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)
Akmaral Ibrayeva	– Deputy chairman of the editorial board, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan, Doctor of historical sciences, Professor (Kazakhstan)
Zhaken Taimagambetov	– Academician of NAS RK, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Zainolla Samashev	– Doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)
Zhanat Aimukhambet	– Doctor of Philology, Professor (Kazakhstan)
Ulan Umitkaliev	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Victor Merts	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Maxat Zhabagin	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Ulan Bigozhin	– PhD (Kazakhstan)
Zhaxylyk Sabitov	– PhD (Kazakhstan)
Paula Dupuy	– PhD (Kazakhstan)
Kara Abdulvahap	– Doctor, professor (Turkey)
Uli Shamiloglu	– PhD, professor (USA)
Gulnara Aitpaeva	– Doctor of Philology, Professor (Kyrgyzstan)
Radivojevic Miljana	– PhD, Associate professor (UK)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

СЫДЫКОВ Айбек Жексеналыевич	– PhD доктор (председатель коллегии) (Казахстан)
ИБРАЕВА Акмарал Госмановна	– заместитель председателя коллегии, Академик Казахстанской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
ТАЙМАГАМБЕТОВ Жакен Кожаметович	– Академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
САМАШЕВ Зайнолла Самашевич	– доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
АЙМУХАМБЕТ Жанат Аскербековна	– доктор филологических наук, профессор (Казахстан)
УМИТКАЛИЕВ Улан Умиткалиевич	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
МЕРЦ Виктор Карлович	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
ЖАБАГИН Максат	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
БИГОЖИН Улан Зейноллаулы	– PhD доктор (Казахстан)
САБИТОВ Жаксылык	– PhD доктор (Казахстан)
ДЮПЮЙ Пауло	– PhD доктор (Казахстан)
КАРА Абдуакап	- Доктор, профессор (Турция)
ШАМИЛЬОГЛУ Юлай	– PhD, профессор (США)
АЙТПАЕВА Гулнара Амановна	- доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан)
Радивожевич Мильяна	- PhD, ассоциированный профессор (Великобритания)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Археология / Archaeology / Археология

Таймагамбетов Ж.К., Анойкин А.А., Бочарова Е.Н., Павленок Г.Д., Курбанов Р.Н., Дуванбеков Р.С.
Шығыс Қазақстандағы мезолиттік Қарасай тұрағы

Taimagambetov Zh.K., Anoin A.A., Bocharova E.N., Pavlenok G.D., Kurbanov R.N., Duvanbekov R.S.
About the Karasai mesolithic site in East Kazakhstan

Таймагамбетов Ж.К., Анойкин А.А., Бочарова Е.Н., Павленок Г.Д., Курбанов Р.Н., Дуванбеков Р.С.
О мезолитической стоянке Карасай в Восточном Казахстане.....7

Артықбаев Ж.О., Макеев М.С., Құттыбай М.М. Ежелгі Ботай тұрғын үйі қазақ шошаласы: түрлері, қызметі, генезисі және қазіргі жағдайы

Artykbayev Zh.O., Makeev M.S., Kutybay M.M. Ancient Botai dwelling is Kazakh shoshala: types, function, genesis and current state

Артықбаев Ж.О., Макеев М.С., Құттыбай М.М. Жилище древних ботайцев - казахская шошала: виды, деятельность, генезис и современное состояние.....17

Атдаев С.Д., Маммедова Б.Ж. Түркмендердің динг мұнаралары (XIX ғасыр материалдары негізінде)

Atdaev S. J., Mammedova B. J. Towers-dings of the Turkmen (based on materials of the 19th century)

Атдаев С.Дж., Маммедова Б.Дж. Башни-динги у туркмен (по материалам XIX в.).....33

Кошман Т.В., Егінбай Ә.Е. XX ғасырдың 20-жылдарындағы Ақмола музейінің палеонтологиялық жинағын құру тәжірибесі

Koshman T.V., Yeginbay A.E. Experience of creation of the paleontological collection of the Akmola museum in the 20s of the XX century

Кошман Т.В., Егінбай А.Е. Опыт создания палеонтологической коллекции Акмолинского музея в 20-е гг. XX в.....46

Құрманиязов Ы.С., Шарапова Қ.Ә., Альсейтова С.Ж. Арал маңы Қарақұмындағы жаңа зерттеулер

Kurmaniayazov Y.S., Sharapova K.A., Alseitova S.Zh. New studies of the Aral sea Karakum

Құрманиязов Ы.С., Шарапова Қ.Ә., Альсейтова С.Ж. Новые исследования приаральских Каракумов.....58

Султанова А.К. Түркілердің заманауи өнеріндегі материалдық және рухани мәдениеті (Қазақстан Ұлттық музейінің бейнелеу өнері экспозициясы негізінде)

Sultanova A.K. Material and spiritual culture of Turks in the modern art (based on art exposition in National museum of Kazakhstan)

Султанова А.К. Материальная и духовная культура тюрок в современном искусстве (на основе экспозиции изобразительного искусства Национального музея Казахстана).....74

Шораев Б.К., Оспанова А.К. Ұлы Жібек жолы бойындағы Қазақстандағы ортағасырлық қалалардың сауда саттықтағы рөлі

Shorayev B.K., Ospanova A.K. The role of medieval cities in Kazakhstan in the Great Silk Road

Шораев Б.К., Оспанова А.К. Роль средневековых городов Казахстана в торговле на Великом Шелковом пути.....90

Молдахмет А.А. Сырдария өзенінің төменгі ағысы бойындағы Алтын орда дәуіріндегі қалалардың зерттелу тарихы

Moldakhmet A.A. The history of the study of the cities of the Golden Horde era in the lower reaches of the Syr Darya

Молдахмет А.А. История изучения городов эпохи Золотой Орды в низовьях Сырдарьи.....105

Философия / Philosophy / Философия

Кузембаева С.Е. Ою-өрнек өнерінің философиялық танымы

Kuzembayeva S.E. Philosophical knowledge of ornamental art

Кузембаева С.Е. Философское познание орнаментального искусства.....118

Бақдәулет Ж.Ж., Кузембаева С.Е. Кілемдегі ою-өрнектердің философиялық белгілері мен идеялық мәні

Bakdaulet Zh.Zh., Kuzembayeva S.E. Philosophical knowledge of ornamental art

Бақдаулет Ж.Ж., Кузембаева С.Е. Философские знаки и идейное значение ковровых узоров.....129

Қазақстан музейлері / Museums of Kazakhstan/ Музеи Казахстана

Алманқұлова Ж.А. Отандық тарихымыздың құнды жәдігерлері сақталған – Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейі

Almankulova Zh.A. Zhambyl regional museum of local lore is a place of priceless exhibits of national history

Алманқұлова Ж.А. Жамбылский областной историко-краеведческий музей – хранилище ценных памятников нашей национальной истории.....139

Философия / Philosophy / Философия

<https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.09>

FTAMP 03.41.91

Кузембаева С.Е.¹

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан
e-mail: svetlana.kuzembayeva@ayu.edu.kz

ОЮ-ӨРНЕК ӨНЕРІНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАНЫМЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақтың ою-өрнек өнерінің дамуы мен қалыптасуының, өркендеуі мен өрістеуінің философиялық танымының материалдар негізінде тұжырымдалып, тереңінен баяндалады. Ою-өрнек өнерінің қалыптасу кезеңі көне заманнан бастау алып, ғасырлар бойы дамып, халықтың өмір тіршілігінде дәстүрлі жалғасып келе жатқан, түрлі сәнді бұйымдарда, тұрмыстық заттарда көрініс тапқан мәдени құндылық пен рухани байлықтың негізі болып табылады. Қазақ халқының ою-өрнек үлгілері ғасырлар қойнауынан жеткен салқылмас қазына екендігі, халқымыздың оюмен өрнектелген – шежіре тарихы болғандығы айқын. Қазақ халқы қолөнер дамуының мәдени құндылықтарын ой таразысына салып, ою-өрнек түрлерімен айқындап берген. Осы негізде жазылған ғылыми мақалада ою-өрнек айшықтарын қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде қолданудың ерекшеліктері сараланып, оның философиялық танымы жаңа буындармен өрнектелген ою-өрнек түрлерімен жетілгені баяндалған. Қазақ ою-өрнектері қолданылу аясында кең мағынаға ие болып, ою-өрнектердің зооморфтық, өсімдіктік, космогониялық, геометриялық түрлерінің қайта түрленіп, толығыуы туралы тың мәліметтер ұсынылған. Қазақ қолөнерінің көкжиегін кеңейткен, ең ежелгі, әрі кең таралған ою-өрнек түрлері халықтың философиялық ой-танымын ұлғайтып, халық қолөнерінің дамуында сан ғасырлық мұра еткендігі сипатталады. Ою-өрнек – қазақ халқының мәдени дамуының шежіресі мен рухани құндылығы мен философиялық ой-танымының негізгі көрінісі. Философиялық таным негізінде қазақ ою-өрнек өнерінің қалыптасып, дамуы туралы Ә. Марғұлан, С. Қасиманов, И. Ожегов, М.С. Каган, Т.В. Холостова, К. Нұрланова, Ә. Нысанбаев, Т. Әбжанов ғалымдардың тұжырымды ой-пікірлері қарастырылған.

Кілтсөздер: Ою-өрнек, қолөнер, мәдени құндылық, философиялық таным, рухани құндылық, палеолит дәуірі, мезолит дәуірі, неолит дәуірі.

Дәйексөз үшін: Кузембаева С.Е. Ою-өрнек өнерінің философиялық танымы // Мәдени мұра. 2024. №1 (104). 118-128 б.(қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.09>

Кіріспе

Қазақтың ою-өрнегінің жетілуі, дамуы, қалыптасуы, өзгеруі мен толығуы ұзақ ғасырлар мен жылдар бойы халықтың ой-өрісінің өсуіне, көркем өнерінің өркендеуіне, философиялық танымына байланысты болды. Қазақ халқы ою-өрнегіне жаңа буын қосылуы ою-өрнек түрлерінің философиялық-эстетикалық мән-мағынасын аса биіктерге көтерді.

Қазақтың ою-өрнек өнерінің дамуы өте ерте заманда ата-бабаларымыз жазу, сызуды білмей тұрғанда философиялық ой-пайымдарын тасқа таңбалаудан төмендегідей бірнеше түрлері туындаған:

1. Халықтың қолөнер кәсібіне игі әсерін тигізген мал, егін-шаруашылығы мен әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты ою-өрнектер;

2. Табиғаттың тылсым сырынұғынуда жан-жануарлар мен жәндіктерге және аң, құстарға байланысты туған ою-өрнектер;

3. Қазақ халқының рухани өмірінде ұлттық салт-дәстүрлеріміз бен наным-сенімдерге байланысты ою-өрнектер пайда болды.

Осындай дүниелердің игі әсерімен қазақ ұлттық ою-өрнек өнерінің философиялық мазмұндық ерекшелігі қалыптасты:

1. Қолөнер шеберлері ою-өрнектердің философиялық мағыналық ерекшеліктерін айқындап, оны қолдану аясын анықтаған;

2. Шеберлер ою-өрнектердің философиялық мағыналық ерекшеліктеріне байланысты бояу түстерін тереңнен талғап алған;

3. Халық шеберлері ою-өрнектің бояу түсін, олардың үндестігін, сызықтар ырғағын зергерлік бұйымдарға, кілемге, алаша, киіз, құрақ көрпешелерге

орналастырудың құрылымдық (композициялық) жүйесін ұтымды шеберлікпен орналастырған.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Тақырыпты ғылыми зерттеу барысында ою-өрнек өнерінің қалыптасуына халықтың дүниетанымдық ой-толғамы, халық шеберлерінің идеялық шығармашылығы қолөнер дүниесінде өз қолтаңбасын кеңінен танытқаны айқындалады. Ою-өрнек өнерінің ой тереңділігінде шеберлер ою-өрнек түрлерінің ырғаққа бағынған көркемдік мәні мен мазмұнын философиялық таныммен берік сақтаған. Қазақтың ою-өрнектері сақ, үйсін, ғұн, қаңлы, қыпшақ секілді көне тайпалардың қолөнерінен бастау алғандығы тарихи деректерден танылады. Қазақ ою-өрнегінің қалыптасу табиғаты жайында ғалым Ә.Марғұлан өз зерттеулерінде: «Қазақтар ою-өрнектер әлемінде өмір сүреді» - деп халық өнерінің тарихымен, өмір тіршілігінің сұлулығымен және өрнектерінің әсемдігімен айқындап берді» (Марғұлан, 1988: 83).

Қазақтың ою-өрнек өнерінің қалыптасуы жайында философиялық ой-пікірлер мен тұжырымдар көп айтылған. Мәселен, қазақтың ұлттық өрнектері жайында И.Ожегов: «геометриялық, өсімдік тектес немесе жан-жануарлар элементтерінен тұратын өрнектер; кескіндемелік, мүсіндік, графикалық әсемдеу» - деп сипаттайды (Ожегов, 1989: 458).

Ою-өрнектерге байланысты материалдарды сараптау мен зерттеуде ғасырлар бойы қалыптасқан халық қолөнеріндегі кескіндемелік, мүсіндік, графикалық ою-өрнек өнері кілемде, сырмақта, текеметтерде, киімдерде,

ыдыс-аяқта, үй жиһаздарында, аяқ-киімдерде, зергерлік бұйымдарда көп көрініс тапқандығы айқындалады. Осындай ұрпақтан-ұрпаққа мирас болған дәстүрлі өнер түрлерінің қалыптасу және даму ерекшеліктерін табиғи ортада пайда болған бұйымдар мен тұрмыстық заттар зерттеу әдісіміздің негізінде танылған тарихи-мәдени-рухани құндылықтарымыз. Зерттеу әдістері қазақтың ою-өрнек өнерінің қалыптасу кезеңдері мен дамуы ұлттық өнеріміздің ең ежелгі, әрі кең таралған саласы екенін дәлелдеп береді. Ою-өрнек қазақ халқының мәдени дамуының шежіресі, эстетикалық мәні зор рухани өнері болып табылады. Бүгінде қазақ халқының 2000-ға жуық ою-өрнегінің атаулары бар. Ою-өрнек түрлерінің тұрақты көріністері мен қолданылу аясы (пішіні, мазмұны, бояу түсі) бойынша әрбір буын түрлері қолөнер шеберлерінің шығармашылығында біртұтас (синкреттілік) кейде жеке-дара болып қарастырылып келеді. Ою-өрнек өнері халықтың философиялық дүниетанымдық түсінігімен сабақтасып жатқаны жайында М.С.Каган: «философияның дүниетанымдық мәні мәдениет формаларын кең кеңістіктік және уақыттық ауқымда салыстыра қарастырған жағдайда жақсырақ ашылады» - деп ой қорытады (Каган, Холостова, 1988: 6-10).

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Қазақ халқының ою-өрнектерін зерттеуді философиялық тұрғыдан қарастырғанда ғана, ою-өрнек түрлерінің жеке-дара өмір сүре алмайтындығын айқындай аламыз және ою-өрнек синкретті өнер ретінде бір-бірімен үйлесім тауып, терең мазмұн құрайтын сипатынан көреміз. Қазақ халқының қолөнер шеберлері ою-өрнек

атауларын философиялық сипатына орай екі топқа бөлген. Біріншісі, ою-өрнектердің жеке-дара тек тікелей өзіне және түріне байланысты атаулары, Екіншісі, ою-өрнекті қолданылу аясында пішіні мен мазмұны, бояу түстері. Қолөнершілер ою-өрнектің түрлері мен түстерін орналастырудың құрылымдық (композициялық) жүйесін ұтымды шеберлікпен іске асырған. Ою-өрнектің философиялық белгілері мен тұрақты көріністерін қолөнер түрінің бірлігінде қарастырудың теориялық жағын анықтап, әр қайсысын орналастыру аясына байланысты философиялық ой тереңділікпен ұсынылған. Сондықтан ою-өрнектің атаулары мен бояу түстері қолөнердің барлық түрлерінде табиғи бірлікте бағалануға тиіс. Ою-өрнектің жарасымдылығы мен әсемділігі кілемде, сырмақта, киімдерде, үй жиһаздарында, зергерлік бұйымдарда эстетикалық мағынасымен, философиялық бірлігімен айқындалып, көркемделеді. Осындай әдістерді қолөнер саласында шеберлер ою-өрнектердің философиялық мазмұндық және мағыналық ерекшеліктеріне байланысты бояу түсін, сызықтық ырғағын, олардың үндестігін белгілі бір тәртіппен қолөнер түрімен бірге орналастыра білген. Қазақ халқы зергерлік бұйымдарында, кілемдерінде құстың, балықтың, ағаштың, гүлдің бейнесін ерекше үндестікпен бейнелеген. Олай қолдану аясының себебі, философиялық көзқарас тұрғысынан қарағанда, құс-көктің, балық-судың, ағаш-жердің белгісі деп білген. Бұл халықтың данышпандығы мен тапқырлығының шеберлікпен қосқан ой тереңдігін көрсетеді. Ою-өрнек түрлерін геометриялық, табиғи және аралас деп бөліп қарастыруға болады. Көбіне ою-өрнекпен емес, жеке-дара қарастырылып келе жатқан

өрнек белгісінің бір түрі – таңба. Таңба қазақтың көшпелі тұрмыс-тіршілігінен бастау алып, кеңістік сырын түсінудегі табиғат көріністерін образды бейнеде ғана емес, субъективті қатынастарда қалыптасқан құбылыстың символды көрінісі деп түсінгеніміз дұрыс. Таңбалар қолөнерде дүниетанымдық белгі болумен бірге, ою-өрнек өнерінің қалыптасуы мен дамуына түрткі болды. Символ арқылы берілген қазақ ою-өрнегінің кілемге, киімдерге, зергерлік бұйымдарға қолданылған түрлері біріншіден, халық білімінің толыққанын, ой өрісінің ұшқырлығын, шеберлігінің өскенін көрсетсе, екіншіден, халықтың талғампаздық дүниесі, өзін қоршаған ортадан алған әсері ою-өрнек мазмұнын байыта түсті. Ою-өрнек әсемдеу, сәндеу және әртүрлі заттарды, ғимараттарды әшекейлеуге арналған жүйелі ырғақпен қайталанатын әр үйлесімділікке құрылған өрнек-нақыштар. Ұлттық ою-өрнек өзіне тән белгілерінің жүйелілігі қазақ халқының қалыптасуымен, еліміздің қазіргі аумағын мекендеген түркі тектес халықтар мәдениетімен тығыз байланыста дамыды. Бұл ортағасырлық архитектуралық ғимараттардағы геометриялық ою-өрнектерден (Айша-бибі, Ахмет Ясауи кесенесі) көруге болады. Ою-өрнектің қоңыр түсі дәстүрлі тоқыма өнері үлгісінде, кестеде, ағаш, мүйіз, сүйек, металға өрнек салуда жетілді. Ою-өрнек ісі тым ерте заманнан бастап-ақ қазақ қолөнерінің барлық түріне бірдей ортақ әсемдеп әшекейлеудің негізі болды. «Ою сөзінің ұғымы бір нәрсені ойып, кесіп алып жасау немесе екі затты оя кесіп қиюластырып жасау, бір нәрсенің бетіне ойып бедер түсіру деген мағына береді. Қазақ халқы бір өрнекке салып, қиып алған үлгіні, үлгіге салып кескен сырмақтың қиығын ою дейді.

Ал өрнек дегеніміз – әр түрлі ою, бедер, бейненің күйдіріп, бояп, батырып істеген көркемдік түрлердің, әшекейлердің ортақ атауымен ою-өрнек деп қосарланып айтылады» (Қасиманов, 1969: 15).

Өрнектің философиялық мағыналық ерекшелігі – түрлі-түсті кесіп, қиып алынған оюлардың бояу түсін шеберлер тереңнен таңдап, олардың бір-бірімен үндестігін, сызықтар ырғағын шеберлікпен орналастырған.

Қазақтың ою-өрнегіндегі бояу түстерінің дүниетанымдық мағынасының көркемдігі жөнінде Қ.Нұрланова: «Кез-келген қоғам өзіне қажетті белгілермен ғана қызмет етеді. Дәстүрлі дүние қатынаста рационалды және иррационалды сәттер қайшы келмейтіндігіне де байланысты оның сарқылмас тылсым сырындағы терең байлық анықталады дейді» (Нурланова, 2017: 209).

Қазақтың өрнекті әшекеймен істелетін қолөнердің түрлерінің ішінде ең көп тарағаны осы – ою-өрнек. Ою-өрнектер қолшебер өнерінде, түзу және ойқастыра тоқу тәсілдерінде көп қолданылады. Түркі халықтарының қолтаңбаларында өрнексіз заттың мәні жоқ деп түсінген. Қазақ халқы ою-өрнекті қадір тұтып, киімдеріне түсірген. Ою-өрнекке қарап, қай ұлттың ұрпағы екенін таныған, кімнің қазақ, кімнің ұйғыр, татар екенін білген. Қырғыздарда «қошқар мүйіз», «тұмар», «теке мүйіз», ұйғырларда «бадам», «шәдә», өзбектерде «пахта гүл», «бадам» деп аталады. Қазақтар осындай ою-өрнектерді киім-кешекке кестелеп бейнелеген. Қазақтың ою және өрнек деген қос сөзі латын тілінде орнамент деген ұғымды береді. Мағынасы әдемі ырғаққа арналып құрылған өрнектер әсемдеу, сәндеу дегенді білдіреді.

Талдау

Қазақ халқының ою-өрнек өнерінің қалыптасу кезеңдері мен даму тарихын талдап қарастырсақ, тылсым табиғаттың сырын ұғынуда халық шеберлерінің философиялық ой-пайымдарынан туындағанын көруге болады. Ою-өрнек түрлерін талдау барысында құрт-құмырсқаға, малдың денесіне, аңның дене мүшесіне, қару-құралдарға, құстарға, ай, күн, жұлдыздарға, көк әлемге, жер, су, өсімдік бейнелі болып бөлінетіндігі осының айғағы. Қазақ ұлттық мәдениетінің аса құнды салаларының бірі –ою-өрнек өнері бұл әсемдік пен сәнділіктің белгісі емес, ол халықтың философиялық ой тереңділігінің құдіреті, ізгі арман-ойының жемісі, тілек мүддесінің нышаны. Қазіргі философиялық көзқарас тұрғысынан алғанда, ою-өрнек түрлерінің мазмұндық ерекшелігі халықтың ұлттық сезімінен туындаған рухани құндылық, философиялық мәні терең және мазмұны ой салатын шексіз, шетсіз мәдени мұра. Қазақтың қолөнердің саласында кең қолданылып келе жатқан ою-өрнек өнері халықтың сәндік өнерінің барлық түрлерінде көрініс тауып келеді. Философиялық ой тереңділік тұрғысынан ою мен өрнек қолөнер бұйымдарының философиялық танымын, эстетикалық мәнін аша түседі. Ою-өрнектің алғаш пайда болған тұсынан бастап тасқа, ағашқа, сүйекке түсірілген. Уақыт өте келе ою-өрнектер киімдерге, киізге, алаша, кілем тағы басқа заттарға салынған. Бұл өрнектер арқылы халық белгілі бір философиялық ұғым түсініктерді аңғартып, өнегелі өмірінің сырын білдірткен. Философиялық тұрғыдан талдап қарастырсақ, қазақ ою-өрнек өнерінің қалыптасу кезеңі өмір қажеттілігінен туғанын байқаймыз.

Қазақтың ұлттық ою-өрнек

өнерінің дамуын философиялық ой тереңділікпен талдап зерттесек, оның шығу тегі мен қалыптасу жағдайы, даму кезеңдері уақыт талабына байланысты қалыптасып, геометриялық және бейнелеу элементтерінің жүйелі ырғақпен қайталанып, үйлесім тапқан алғашқы тас, мыс, қола, темір дәуірлерінен бастау алғанын байқаймыз. Ою-өрнек өнерінің қалыптасу және даму кезеңдері алғашқы қауымдық кезеңінің бастапқы сатысы болып табылатын тас дәуірінің реалистік бейнелеу өнерінде ерекше танылған. Адамдар тұрмыс-тіршілігінің өзегі болған табиғат тынысын, хайуанаттар әлемін реалистік сипатта геометриялық сынық сызықпен бейнелеп, «ирек», «ирексу», «су өрнегі», «гүл», «жапырақ» өрнектерімен дүние құбылысының сырын ұғынып, танымдық тұрғыдан тұспалдаған. Бұл дәуірде пайда болған «күн» - ою-өрнегі күнді меңзеген, «мүйіз» - өрнегімен малдың екі мүйізін бейнелеген. Ежелгі адамдар мүйіз бейнеленген оюлардың философиялық, символдық мәнін бақыт-береке, байлық, мал-жанының көбеюі деп түсінген. Бұйымдардағы алғашқы ою-өрнек біздің жыл санауымызға дейінгі VII-VI ғасырларда пайда болған. Алтай өңірін мекендеген адамдардың тұрмыс-тіршілігіндегі қол өнерінде ерекше көрініс тапқан. Ежелгі адамдар өз философиялық танымын тасқа, сүйекке, ағашқа ойып, қашап түсіріп отырған. Соның айғағы ретінде тас, мыс, қола, темір дәуірлеріндегі ою мен өрнек түрлері геометриялық тұрғыдан дөңгелек, төртбұрыш, үшбұрыш бейнесінде көрсете алған. Сондықтан жазу-сызу шыға қоймаған ерте заманда ою элементтерінің қалыптасуы мен дамуын жоғарыда айтылған тарихи-философиялық деректермен саралаймыз. Ежелгі

палеолит (тас), мезолит (мыс, қола), неолит (темір) дәуірлерінде өмір сүрген адамдар күнделікті тұрмыс-тіршілігінде қоршаған дүниенің сырын терең ұғынып, уақыт өте келе тастан құрал-саймандар (балта, кетпен, дән үккіш, келі, келсап) жасаған. Ал мыс пен қоланы пайдалануда адамдар өзіне қажетті еңбек құралдарын тастан жасады. Осы дәуірдегі адамдар өздерінің өмір тәжірибесінен алғандарын жетілдіріп, күнделікті тұрмысында кеңінен пайдаланатын түп жағы шығыңқы балта, балға, егін орағын, шалғы құралдарын жасағанын байқауға болады.

Алынған нәтижелер

Жоғарыда ғылыми-зерттеу жұмыстарымен талдауға алған ою-өрнек түрлерінің қалыптасу, даму жолдары ерте қалыптасқанын көреміз. Ертеде тас өңдеу мен сүйек ұқсату өнерінің өркендеуіне байланысты сүйек пен металдан жасалған бұйымдарды шеберлер терең меңгеріп, заттарды әсемдеуде геометриялық, өсімдік тектес, зооморфтық ою-өрнек үлгілерімен өрнектеп, тұрмыс-тіршілігінде кеңінен қолданған. Көне дәуірдегі адамдар табиғат құбылысынан алған түсініктерін тасқа бейнелеп, мыс, қола, темірден жасалған бұйымдарына өрнектерді салып, нәтижесінде заттардың кескін-келбетін бейнелеуде түрлі өрнек түрлерін ойлап тапқан. Уақыт өте келе заттардың бетіне түскен геометриялық және бейнелеу элементтерінің жүйелі ырғақпен қайталанып, үйлесімді құрылуының нәтижесінде ою-өрнектердің ең қарапайым үлгілері пайда болған. Осы уақыттағы ою-өрнек түрлеріндегі геометриялық бейнелі оюлар тас дәуірінен бастау алып, дөңгелек, төртбұрыш, үшбұрыш, ромбы, ирек және т.б. қолөнер өнерінде

өте жиі пайдаланып келеді. Ал мыс, қола, темірден жасалған бұйымдарды шеберлер төртбұрыш, үшбұрыш, ромбы, ирек өрнектермен көркемдеп әшекейлеген. Оюлардың геометриялық бейнелері ежелгі тайпалардағы адамдардың философиялық ойларынан туындап, қоршаған ортаны кейіптеуші ретінде көрсеткен. Тылсым дүниенің сыры мен мәнін түсіне келе, ежелгі шеберлер ромбы тәріздес ою-өрнекті – дүниенің төрт бағыты деп түсінген. Шұғылалы ою-өрнекті – ай белгісінде алған. Дөңгелек оюды (шеңбер) болса – күннің бейнесінде бейнелеген. Ирек ою-өрнекті – су белгісі деп білген. Нәтижесінде, мыс, қола, темірден жасалған бұйымдарды ою-өрнек түрлерімен өрнектеуде қолөнер шеберлері қоршаған ортадан, тылсым табиғаттан, аспан әлемінен алған философиялық таным-түсініктерін ою-өрнек өнерінде айқын танытып, түрлі заттарда бейнелеу мен орналастыру жолдарын анық танытқан.

Табиғаттың тылсым сырын танудағы адамның дүниетанымы жайында «Затты, табиғатты олардың заңдылығы, ішкі мазмұны, даму жолдары арқылы қабылдауға, білуге ұмтылады. Бұл көзқарас бойынша кез-келген зат, құбылыс, табиғат символ. Оның мазмұны заттың өзінен тыс жатыр» - деп ой түйген» (Нысанбаев, Әбжанов, 1992: 26).

Палеолит дәуірінде (тас дәуірі) өмір сүрген адамдар тастан тұрмыс-тіршілігіне қажетті балта, кетпен, дәнүккіш, келі, келісап жасап, тастарды тегістеу арқылы өздеріне керек дүниелерді игерді. Осы дәуірдегі адамдар тасты, ағашты және сүйекті тұрмысына пайдалана отырып, тегістелген тастың бетіне геометриялық сызықтар мен иректер сала бастады. Бұл дәуірде

жасалған әшекейлер мен білезіктердегі оюлардың алғашқы үлгісі геометриялық ирек сызықтармен көркемделді. Осы тұста алғашқы ою-өрнектің түрлері болыптабылатын жануарлардың бейнесі пайда болды. Әлі анық айқындалмаған геометриялық дөңгелек, үшбұрыш, ирек бейнедегі оюлардың философиялық танымы біздің заманымызға дейінгі адам ойлауының толық жетілмегенін көрсетеді. Мұнымен бірге бұл дәуірде сүйектен жасалған еңбек құралдар, киім тігуге арналған инелер пайда болғанын көруге болады.

Мезолит дәуірінде (мыс, қола дәуірі) Қазақстан аумағын мекен еткен тайпалар еңбек құралдарын, қарулар, сәндік заттар, тұрмыстық бұйымдар жасауда құю, қақилау, өрнектеу, жону, тегістеп жылтырлату техникасын жақсы меңгерген. Заттарға өрнек салып, малдың денесіне, мүшесіне, ізіне құстарға, ай, күн, жұлдыздарға, жер, су, өсімдік бейнелеріне байланысты ирек», «ирексу», «су өрнегі», «гүл», «жапырақ» оюларын жасаған. Қола дәуірінен жеткен ескерткіштердің бірі – «Таңбалы тастардағы» ескерткіштер. Тасқа бейнеленген күн іспеттес геометриялық пішіндегі өрнектер сол уақыттағы адамдардың философиялық танымын аңғартады.

Неолит дәуірінде (темір дәуірі) үңгірде өмір сүрген адамдар керамикалық ыдыстарды қолмен жасау әдістерін игерген. Сол уақыттағы ыдыстардың жоғарғы жартысына тікті қалыппен сызықшалар, ойықтар, мүсіндер түріндегі өрнектер салған. Табиғат аясында өмір сүрген халықтың мекені – Көк пен Жердің арасындағы кеңістік. Дүниенің сырын ұғынудағы адамдардың тәжірибелерінен туындаған таңбалар мен ою-өрнектер бір-бірімен бірлік байланысқа түсіп, қолөнерінде

біртұтас үйлесім тапқан. Бұйымдарда бейнеленген белгілі геометриялық сызықтар мен ирек өрнектердің, дөңгелек, үшбұрыш т.б. таңбалардың қазақ халқының қолөнеріндегі ою-өрнектерге өте ұқсас келетінін осыдан және ою-өрнек өнерінің шығу тарихын зерттеген ғалымдардың еңбектері дәлелдеп берді. Алғашқы қауымдық құрылыс кезіндегі Андрон, Беғазы-Дәндібай мәдениетінде үңгірді мекендеген адамдар философиялық танымдарын сурет арқылы баяндап, үңгір қабырғаларына қашап салған. Ғылыми еңбектерде ою-өрнектердің айрықша көрінісін анықтайтын оюдың пішін түрлері малдың дене мүшелеріне байланысты «қосмүйіз», «сынық мүйіз», «қырықмүйіз» деп жасалған. Қазақтың ою-өрнек өнері қайта жаңғырып, бай мазмұнға ие болған тұстан бастап жаңа түрге еніп, халқымыздың қазыналы қолөнерінде көрініс тапқандығын жоғарыда келтірілген материалдармен нәтижелеуге болады. Ою-өрнектің философиялық танымы туралы ой қозғасақ, ою, белгілі бір затты ою (тас, темір, ағаш), кесу (ағаш, сүйек), тілу (былғары, тері), қию (қағаз, мата) тәсілдері арқылы жүзеге асырылып, зергерлік, кілем т.б. қолөнерінде рәмізді бейнелерінде көрініс тапқандығын көреміз.

Қорытынды

Ою-өрнек өнерінің философиялық танымын қортындылай келгенде, қолөнер шеберлерінің қолынан туындаған ою-өрнек атауларын екі топқа бөліп қарастырамыз. Біріншісі, ою-өрнектердің тікелей өзіне, түріне катысты негізгі атаулары. Екіншісі, ою-өрнекті теориялық ілім, философиялық таным. Ою-өрнек атаулары біздің дәуірімізге дейінгі V-III ғасырлардағы сақ дәуіріндегі

мәдени мұраларымыздан бастау алып, күні бүгінге дейін дәстүр жалғастығын тапқан рухани құндылықтарымыз. Демек, ою-өрнектерден қарағанда, бейнелеу өнерінің тарихы ертеден басталған. V-III ғасырлардағы зергерлік алтын бұйымдарда төртбұрыш, үшбұрыш, ромбы, ирек өрнектер қазақ халқының материалдық байлығының мол болғандығын көрсетеді. Зергерлік бұйымдағы аң стилімен жасалған ою-өрнектерден зергерлік өнердің тым ерте дамып, биік шеберлікке жеткендігін көреміз. Қолөнер шеберлері жасаған ою-өрнектің атауын таба білген және тұрмыс-тіршілігінің қажеттілігіне дұрыс қолдана алған. Әрбір тарихи кезеңдердің тізінен өткен ою-өрнектермен шеберлер мешіт, күмбездерді әшекейлеген. Қазақтың алғашқы ою-өрнек өнерінің қалыптасуы мен дамуын таңбалармен байланыстырсақ, оның философиялық танымын, эстетикалық талғамын, терең мағынасын ежелгі тас дәуірінен бастау алған көркемдік өнер екендігін білеміз. Сондықтан ою-өрнек пен таңба екеуінің дамуы мен қалыптасуы бір-біріне өмір сүре алмайтын және қолөнерде егіз қалыптасқан халықтың рухани жан дүниесінің сыры. Ежелгі палеолит (тас), мезолит (мыс, қола), неолит (темір) дәуірлерінде таңба белгілері қолөнерде белгілі бір мақсатта қолданылып, оның көркемдік белгілері күрделеніп, ою-өрнектерге жалғасқан. Халықтың дүниетанымдық пайымдары ою-өрнектің жаңа түрлерінің қалыптасуына игі әсерін тигізіп, қолөнер саласында таңбалар мен ою-өрнектер белгілі бір тәртіппен орналастырылған. Таңбалар мен ою-өрнектердің элементтерін құстың, гүлдің, жануарлардың түрін түспалдап көрсеткен туындылардан көреміз. Ерте замандағы адамдардың

түсінігінде, құс – көктің, балық – судың, ағаш – жердің белгісінде алынған. Көне андронов, сақ, ғұн, үйсін мәдени мұраларындағы бұйымдарда жан-жануарлардың мүйізі, дене мүшесі, тұяғы, құстың тұмсығы, түлкінің басы, бөрінің құлағы немесе иттің құйрығы т.б. және өсімдіктердің түрлері кеңінен белгіленуі таңба мен ою-өрнектердің бірлігінде көрініс тапқан көркем туынды болып табылады.

Жоғарыда айтылған таңба мен ою-өрнек жайындағы ойымызды теориялық тұрғыдан: «ою-өрнектер қалыптасу тарихына байланысты заттарды, архитектуралық құрылыстарды әсемдеу үшін белгілі бір тәртіппен үйлесімділікке құрылған элементтерден тұратын нақыштар» (Совет. энци. слов., 1985:936) - деген анықтамамен түйіндедік.

Қазақтың ою-өрнектерінің даму кезеңдері біріншісі, дүниенің құрылымынан түсінік қалыптастырудан, екіншісі, табиғат құбылыстарын ұғынудан туындаған екі құндылықтан қалыптасқан. Табиғат жаратылысынан туындаған күн мен түнге, жыл мезгілдерінің айналып келуіне, күн, ай, жұлдыздардың қозғалысына байланысты қалыптасқан «ай», «айшық», «күн», «жұлдыз», «жұлдызша», «құс жолы», «аймүйіз» т.б. ою-өрнектерді бүгінде халық шеберлері сәндік бұйымдарға бейне ретінде қолданып келеді. Көне заманнан туындаған таңбалар мен ою-өрнектердің үлгілері қазіргі қазақтың ою-өрнек түрлерін молайтып, геометриялық, оймалау, дәнекерлеу әдістерімен әрі қарай дамытылып, өзінің эстетикалық мағынасымен ұлттық ою-өрнек өнерінде рухани жаңғырып, халық тарихымен, мәдениетімен, мәдени құндылықтарымен бірге жасасып келеді.

Әдебиеттер

1. Каган М.С., Холостова Т.В. 1988. Культура - философия - искусство (Диалог). Москва: Знание. 64 с.
2. Қасиманов С. 1969. Қазақ халқының қол өнері. Алматы: Қазақстан. 248 б.
3. Маргулан А.Х. 1988. Казахское народное прикладное искусство. Т.1. Алма-Ата, 256 с.
4. Нурланова К. 2017. Символика мира в традиционном искусстве казахов. Central Asian Journal of Art Studies, Т. 2, № 3. С. 19-33
5. Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. 1992. Адамға қарай бет бұрсақ: Ежелгі грек философиясы туралы ой толғаулары. Алматы: Қазақ университеті. 160 б.
6. Ожегов И.С. 1989. Словарь русского языка. М., изд. Русский язык. 458с.
7. Советский энциклопедический словарь. 1985. Москва: Советская энциклопедия. 1600 с.

References

1. Kagan M.S., Kholostova T.V. 1988. Kultura – filosofii – iskusstvo (Dialog) [Culture – philosophy – art (Dialogue)]. Moscow: Znanie. 64 p. [in Russian]
2. Kasimanov S. 1969. Kazak qalhynyn kol oneri [Handicrafts of the Kazakh people]. Almaty: Kazakhstan. 248 p. [in Kazakh]
3. Margulan A.Kh. 1988. Kazakhskoe narodnoe prikladnoe iskusstvo [Kazakh folk applied art]. T.1. Alma-Ata, 256 p. [in Russian]
4. Nurlanova K. 2017. Simvolika mira v traditsionnom iskusstve kazakhov [Symbols of peace in traditional Kazakh art] Central Asian Journal of Art Studies, Vol. 2, № 3. pp. 19-33. [in Russian]
5. Nysanbaev A., Abzhanov T. 1992. Adamga karai bet bursak: Ezhelgi grek filosofiiasy turaly oi tolgaulary [Turning to People: Reflections on Ancient Greek Philosophy]. Almaty: Kazak universiteti. 160 p. [in Kazakh]
6. Ozhegov I.S. 1989. Slovar russkogo yazyka [Russian language dictionary]. Moscow. Russkij yazyk. 458p. [in Russian]
7. Sovetskii entsiklopedicheskii slovar [Soviet encyclopedic dictionary]. 1985. Moscow: Sovetskaia entsiklopediia. 1600 p. [in Russian]

Кузембаева С.Е.¹

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясауи
Туркестан, Казахстан
e-mail: Svetlana.Kuzembayeva@ayu.edu.kz

ФИЛОСОФСКОЕ ПОЗНАНИЕ ОРНАМЕНТАЛЬНОГО ИСКУССТВА

Аннотация. В статье на основе новых материалов сформулированы и подробно изложены философские знания о развитии, становлении, расцвете и расширении казахского орнаментального искусства. Период становления орнаментального искусства начался в глубокой древности

и развивался на протяжении многих веков. Оно является основой культурных ценностей и духовного богатства жизни народа и продолжает отражаться в различных модных изделиях и предметах быта в наше время. Орнаменты казахского народа – это неисчерпаемое сокровище, дошедшее из глубины веков и имеющее уникальную историю. Казахский народ учитывал культурные ценности развития ремесел и определял их видами орнаментов. В основе данной статьи выделяются особенности использования орнаментов в повседневной жизни с точки зрения философского познания. Представлены новые сведения о трансформации и дополнении зооморфных, растительных, космогонических, геометрических типов орнаментов в контексте их использования. Они характеризуется тем, что древнейшие и широко распространенные виды орнаментов расширили горизонты казахских ремесел, повысили философское мышление народа и составили многовековое наследие в развитии народных промыслов. Орнаменты являются генеалогией культурного развития казахского народа и основным выражением его духовной ценности и философского мышления. Становление и развитие казахского орнаментального искусства раскрыто на основе философских знаний А. Маргулана, С. Касиманова, И. Ожегова, М.С. Кагана, Т.В. Холостовой, К. Нурлановой, А. Нысанбаева, Т. Абжанова.

Ключевые слова: орнамент, ремесло, культурные ценности, философское знание, духовные ценности, эпоха палеолита, эпоха мезолита, эпоха неолита.

Для цитирования: Кузембаева С.Е. Философское познание орнаментального искусства // Мәдени Мұра. 2024. №1 (104). 118-128 с. (Каз.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.09>

Kuzembaeva S.E.¹

¹Khoja Ahmet Yasawi International Kazakh-Turkish University
Turkestan, Kazakhstan
e-mail: svetlana.kuzembayeva@ayu.edu.kz

PHILOSOPHICAL KNOWLEDGE OF ORNAMENTAL ART

Abstract. On the basis of new materials, philosophical knowledge about the development, formation, flourishing and expansion of Kazakh ornamental art is formulated and described in detail in the article. The period of formation of ornamental art began in ancient times and developed over many centuries. It is the basis of cultural values and the spiritual wealth of the people's life and continues to be reflected in various fashionable products and household items in our time. The ornaments of the Kazakh people are an ancient treasure with a unique history. The Kazakh people took into account the cultural values of the development of crafts and defined them by types of ornaments. At the heart of

this article, the features of the use of ornaments in everyday life are highlighted from the point of view of philosophical cognition. New information is presented on the transformation and addition of zoomorphic, plant, cosmogonic, geometric types of ornaments in the context of their use. They are characterized by the fact that the most ancient and widespread types of ornaments expanded the horizons of Kazakh crafts, increased the philosophical thinking of the people and formed a centuries-old legacy in the development of folk crafts. Ornaments are the genealogy of the cultural development of the Kazakh people and the main expression of their spiritual value and philosophical thinking. The formation and development of Kazakh ornamental art is revealed on the basis of the philosophical knowledge of A. Margulan, S. Kasimanov, I. Ozhegov, M.S. Kagan, T.V. Kholostova, K. Nurlanova, A. Nysanbaev, T. Abzhanov.

Keywords: ornament, craft, cultural values, philosophical knowledge, spiritual values, Paleolithic era, Mesolithic era, Neolithic era.

For citation: Kuzembayeva S.E. Philosophical knowledge of ornamental art // Madeni mura. 2024. №1 (104). 118-128 p. (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.09>

Автор туралы мәлімет:

Кузембаева С.Е., магистр, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы, Түркістан, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Кузембаева С.Е., магистр, старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Кожа Ахмета Ясави, Туркестан, Казахстан.

Information about the author:

Kuzembaeva S.E., master, Senior lecturer at Khoja Ahmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.